

О локализации летописного Юрьева

Резюме

Анализ письменных источников и немногочисленных археологических данных позволил исследователям в разные годы высказать мнение о локализации Юрьева в зоне Поросской оборонительной линии, а точнее — в районе современной Белой Церкви (Л. И. Похилевич, А. И. Богданов, М. Н. Тихомиров, Б. С. Бутняк-Сиверский, М. Ю. Брайчевский, М. П. Кучера, П. П. Толочко). Белоцерковская экспедиция ИА АН УССР в 1978, 1980—1983 гг. исследовала городище Замковая гора, где и был выявлен мощный культурный слой с материалами и постройками XI—XIII вв. и позднесредневековыми — XIV—XVIII вв. Обилие материалов, характерных для культурного слоя южнорусских городов, наличие специализированного комплекса — «поварни» и остатков фундамента церкви и могильника XI—XIII вв. позволили локализовать детинец Юрьева и епископскую церковь Георгия в районе позднесредневековой крепости — Замковой горы. Район Замковой горы и прилегающих улиц нуждается в проведении охранных раскопок до начала любых земляных работ.

¹ Толочко П. П. Киевская земля. — В кн.: Древнерусские княжества X—XIII вв. М., 1975, с. 13.

² ПСРЛ, М., 1962, т. 2, с. 137.

³ Там же.

⁴ Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков. — Киев, 1980, с. 152.

⁵ ПСРЛ, т. 2, с. 219.

⁶ Там же, с. 256.

⁷ Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков, с. 153.

⁸ Андриевский М. Летописный Юрьев на Руси. — Киев, старина, 1883, 7, с. 1—32; Похилевич Л. И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. — Киев, 1864, с. 489; Тихомиров М. Н. Древнерусские города. — М., 1956, с. 308.

⁹ Богданов О. І. Нові дані про давньоруське місто Біла Церква. — Археологія, 1952, 6, с. 133—134.

¹⁰ Бутняк-Сиверский Б. С. О городе Белая Церковь. — СА, 1958, № 2, с. 263—267.

¹¹ Брайчевский М. Ю., Трохимец П. А. Новые археологические материалы по истории Белой Церкви. — СА, 1961, № 4, с. 218—226.

¹² Толочко П. П. Киевская земля, с. 50; Кучера М. П. Давньоруські городища на Правобережжі Київщини. — В кн.: Дослідження з слов'яно-руської археології. К., 1976, с. 189.

¹³ Strykowski M. Kronika Polska, Litowska; wszystkiej Rusi. Warszawa, 1846, t. 2, s. 4, 6—7.

¹⁴ Кучера М. П. Вказ. праця, с. 189.

¹⁵ Рыбаков Б. А. Отчет об археологических раскопках на Белгородском городище ИА АН СССР (1969 г.) — НА ИА УССР, 1969/38, с. 16, табл. XVI.

¹⁶ Якобсон А. Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики. — Л., 1979, с. 113.

¹⁷ Раппопорт П. А. Русская архитектура X—XIII вв.: Каталог памятников. — САИ, 1982, вып. Е1-47, с. 35, 36.

¹⁸ Толочко П. П., Боровский Я. Е., Высоцкий С. А. и др. Новое в археологии Киева. — Киев, 1981, с. 232.

¹⁹ Зберігається в державному Військово-історичному архіві СРСР, ф. № 349-3, інв. № 2162/1—2.

²⁰ Пенъкевич С. Топография нынешней Киевской епархии в XVII веке по Андрею Целларию. — Киев, 1877, с. 89.

²¹ Голубинский Е. История русской церкви. М., 1901, т. 1, с. 568.

²² Рыбинский В. Киевская митрополичья кафедра с половины XIII до конца XVI века. — Киев, 1891, с. 87—92.

В. В. ОТРОЩЕНКО, Ю. Я. РАССАМАКІН

Половецький комплекс Чингульського кургану

В 1981 р. Запорізька експедиція ІА АН УРСР дослідила унікальний поховальний комплекс у кургані № 5¹ поблизу с. Заможне Токмацького р-ну Запорізької обл. Чингульський курган здіймався понад широкою Молочансько-Чингульською заплавою на краю степового плато високого правого берега р. Чингул, в 2 км на захід від села. Неораний насип кургану мав правильну півсферичну форму (висота 5,8, діаметр 68 м).

Стратиграфія кургану. Основою для половецької споруди став курган доби ранньої бронзи (висота 1,5, діаметр 55 м)*, на поверхні якого зібрані численні фрагменти середньовічних амфор з рифленою поверхнею, ідентичних амфорам з половецького поховання № 3. Отже, земляним роботам на кургані передувала тризна. Потім довкола вершини насипу бронзового віку спорудили вал з брикетів дерну (висота валу 3 м). Вал складався з чотирьох дуг, розділених проходами, по два зі сходу та заходу. Могильну яму поховання № 3 почали копати після спорудження валу. Викид з могили частково перекрив внутрішні поли валу. Після завершення поховання яму перекрили дерев'яним настилом і довкола неї поклали п'ять загнudzаних та осідланих коней. Туші тварин прикрили шаром глини. Далі внутрішній простір валу засипали чорноземом з прошарками глини, поки не утворилося своєрідне ґрунтове підвищення — майданчик зі сплющеною вершиною, відокремленою від гребеня валу неглибокою виїмкою. Площина підвищення на висоті 3,3 м від рівня давньої поверхні була поділена на дві частини вапняковою огорожею в два ряди (довжина 2,3), орієнтованою по лінії північ — південь. Частина огорожі просіла у могильну яму. У просадці виявлено череп коня, пов'язаний з майданчиком та огорожею. Черговий шар чорнозему перекрив майданчик з огорожею і курган набув вигляд конуса зі зрізаною вершиною. На цьому рівні (висота 3,6 м від рівня давньої поверхні) були побудовані дві кам'яні споруди (рис. 1).

Споруда 1 знаходилась в 6 м на південний захід від центру та в 1 м на захід від могили. Вона збереглась фрагментарно у вигляді абсидоподібного фундаменту, заокругленого на схід і орієнтованого довгими стінами по лінії захід-схід. Фундамент був викладений з кількох рядів вапняку, зафіксована максимальна висота — 0,64 м. Загальна ширина споруди 3,6 м, ширина кладки 1,4, довжина південної стіни 3,2 м, північна стіна майже не збереглась, а західна — відсутня. Всередині споруди зафіксовані залишки вогнища, діаметр 1 м, на висоті 3,4 м від давньої поверхні. Над вогнищем, у насипу, виявлений уламок ручки середньовічної амфори. На 0,4 м південніше вапнякової кладки збереглась стінка, викладена з гранітних брил. Довжина стінки 5 м, максимальна висота 0,8, ширина — до 1 м. Поверхня гранітної кладки знаходилась на одному рівні з поверхнею вапнякової (3,7—3,9 м від давньої поверхні). Гранітна стіна була розділена на дві частини нешироким (0,5 м) проходом, позначеним з боків вапняковими брилами.

Споруда 2 знаходилась в 10 м на південь від центру і в 4 м від могили, на тому ж рівні, що й споруда 1. Вона мала вигляд площини, складеної з одного шару брил вапняку, розмір окремих з них $0,8 \times 0,6 \times 0,4$ м. Форма споруди — прямокутна ($3,5 \times 2$ м), орієнтація північ — південь. Відстань між спорудами 1 і 2 — 4,5 м. Під час остаточної досипки кургану кам'яні споруди зникли під двометровим шаром чорнозему.

Комплекс кам'яних споруд кургану доповнює групу половецьких святилищ на півдні України, виділену М. Л. Швецовим. Для них характерні кам'яні огорожі та вимостки на сплюснених верхівках курганів, залишки вогнищ, тризн з кістками тварин та уламками посуду, кам'яна скульптура². Хоча останньої і не виявлено на Чингульському кургані, але це ще не значить, що статуї тут не було взагалі. На половецькому святилищі у кургані № 5 біля с. Новоселівка Тельманівського р-ну Донецької обл. теж не було кам'яних скульптур, а під камінням вимостки лише трапилась верхня частина амфори, ідентичної чингульським³.

Рів. Підніжжя насипу було оточене широким та глибоким ровом (діаметр 58—60 м, ширина 1,8, глибина 2,2 м від рівня поля), що мав цілий ряд перемичок та проходів, які поділяли його на сім ділянок. У південно-західній, південній та східній частинах рову відзначені три найбільших проходи шириною відповідно: 2,5, 2, 1,6 м. У перетині рів мав

* Матеріали доби бронзи з Чингульського кургану публікуватимуться окремо.

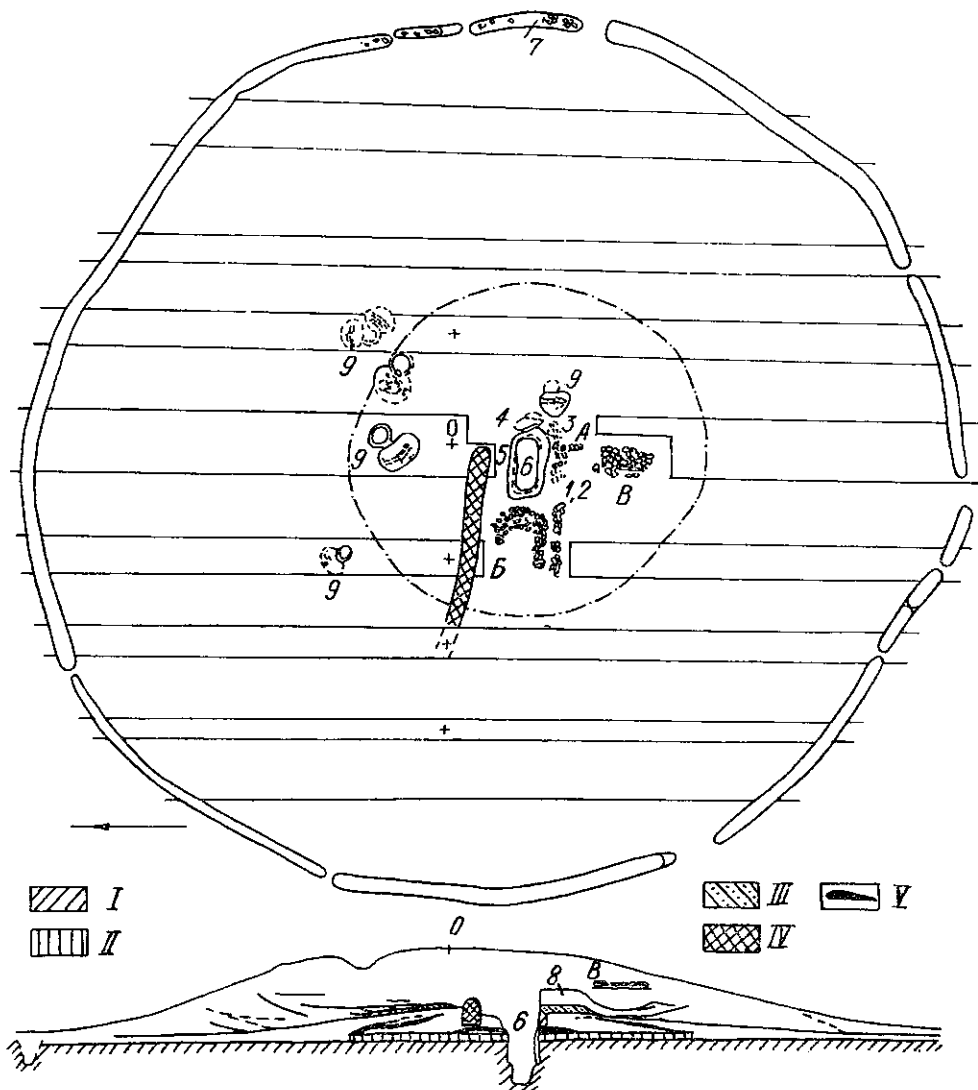

Рис. 1. План та розріз центральної бровки Чингульського кургану:

I — материк; II — похований чернозем; III — прошарок глини довкола поховання 3 (половецького); IV — пізній перекоп; V — викиди материкової глини з поховань; А — кам'яна огорожа; Б — споруда 1; В — споруда 2; 1—5 розташування коней; 6 — поховання 3; 7 — фрагменти амфор у рові; 8 — підвищення над похованням; 9 — поховання катакомбної культури у кургані.

похилі стіни, що звужувались до неширокого плоского дна. У східному секторі, у заповненні та на дні рову, зібрано багато фрагментів однотипних округлодонних амфор з рифленими плічками, уламок стінки глазурованого білоглиняного глечика та череп коня. Зазначимо, що проходи з південного заходу та сходу співпадали з проходами в товщі валу, які вели безпосередньо до поховання № 3.

Поховання № 3 знаходилось в 4 м на південь від умовного нуля і було впущене з верхівки кургану доби бронзи. Материковий викид з могильної ями лежав двома великими плямами зі сходу та заходу від могили. Слід також відзначити вуглистий прошарок на майданчику, що утворився довкола ями. На захід від ями виявлені численні уламки стінок та ручок однотипних амфор з рифленою поверхнею. Всі коні були покладені довкола ями на краях плах перекопання, у однакових позах, на череві з підібганими попід себе ногами та нахиленими направо, до могили, головами. Морди перших трьох коней спрямовані на захід, четвертого — на південь. Орієнтацію п'ятого коня встановити не вдалося.

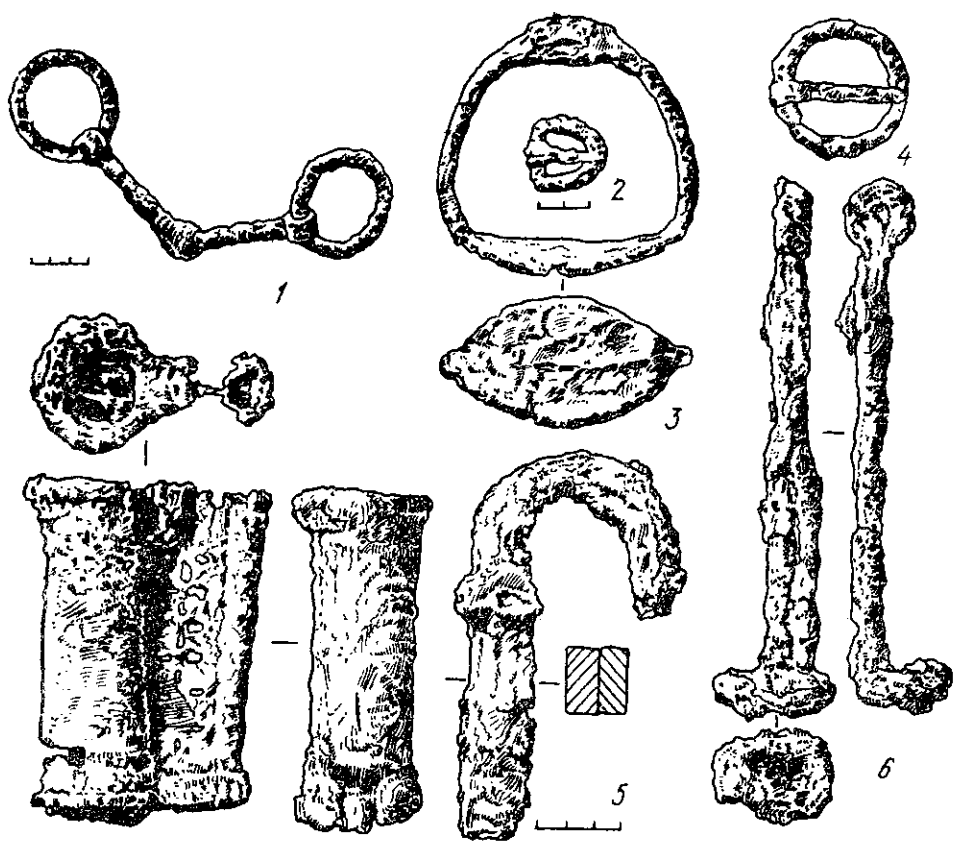

Рис. 2. Приналежності вузди та замок з ключем, залізо:
1—4 — деталі вузди; 5 — замок; 6 — ключ.

Коні 1 та 2 знаходилися біля південно-західного кута могильної ями. Кінь 3 лежав у хвості двох перших, ближче до південно-східного кута ями, кінь 4 — вздовж східного краю ями, а кінь 5 — вздовж північного (рис. 1). Внаслідок пізніх перекопів кістяки коней 4 і 5 були порушені. Усі коні були загнудані та осідлані, мали однотипові вудила, стремена, підпружні пряжки (рис. 2, 1—4).

Кінь 1 був багато прибраний. Крім згаданих вище залізних вудил, стремени та пряжок при ньому були невеликі срібні скоби від бляшок, що прикрашали ремені вудил. Самі ж бляшки простежувались біля черепа, грудей, черева та тазу. Від сідла збереглася висока передня лука та залишки дерева, що допомогли встановити загальний його розмір — 45×35 см. Лука мала тонку дерев'яну основу, обтягнуту шкірою, що кріпилась до лука сідла срібними гвіздками з півсферичними шляпками. Шкіряне поле оздоблене срібними фігурними бляхами з позолотою. На ніжках лука зроблені спеціальні виступи шириною 8 см для кріплення полиць. Загальна висота лука 27 см. Під сідлом добре простежувався тонкий прошарок повсті від підника довжиною 60 см.

Кінь 2 був пишно прибраний. Залізні деталі вузди доповнювались ремнями наголів'я, нагрудним та підхвостним, прикрашеними срібними з позолотою бляшками. Наголів'я мало нащочні, нагубний та підборідний ремінці, прикрашені серцевидними срібними бляшками з позолотою, а також нашійний — з прямокутними срібними бляшками та двома срібними кільцями. Попід шиєю знаходився відполірований квадратний у плані та прямокутний у перетині шматок гірського кришталю з нарізними отворами хрест-навхрест у вузьких гранях — розподільувач ремнів. На лобі коня кріпилось срібне сплюсненосферичне брязкальце, стулене з двох півсферичних блях. В середині кожної з блях зроблено

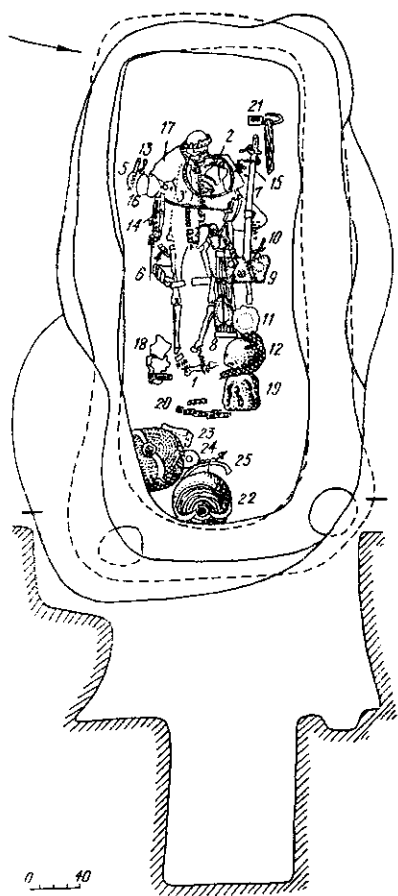

Рис. 3. Загальний план і розріз поховання:

1 — золотий ланцюжок; 2 — нагрудний ланцюг; 3 — шовковий ремінь 1; 4 — шовковий ремінь 2; 5 — шовковий ремінь 3; 6 — золотий стрижень-жезл; 7 — шабля; 8 — сагайдак; 9 — налущця; 10 — ніж сагайдачний; 11 — щит; 12 — шолом; 13 — ніж 1; 14 — ніж 2; 15 — срібна чаша; 16 — курильниця; 17 — каптан 1; 18 — золототканя стрічка; 19 — кольчуга; 20 — стрічка з позолоченими платівками; 21 — замок; 22 — амфори; 23 — альбарела; 24 — глечик; 25 — кістки тварини.

Могила мала чітку класичну форму ями з заплічками. Деякі порушення прямокутної форми пов'язані з незначним зсувом стінок та залишками більш ранніх могил, порушених при будівництві половецької (рис. 3). Розмір ями $4,35 \times 2,1$ м, орієнтація — захід—схід. Заплічки знаходились на глибині $3,8$ м від обрізу ями. Ширина заплічок від $0,3$ до $0,7$ м. Яма перекривалась дерев'яним накатом двічі: зверху понад краями — широкими, покладеними навскіс дошками та на заплічках — також широкими, щільно припасованими одна до одної дошками шириною $0,2$ м, покладеними впоперек ями. Розмір ями нижче заплічок $3,5 \times 1,3$, загальна глибина її 5 м. На заплічках зі сходу по під дошками нижнього накату по кутах виявлено два чашоподібні заглиблення діаметром $0,3$ — $0,35$ та глибиною $0,1$ — $0,12$ м. Ближче до південно-східного кута, вздовж південної стінки лежала дошка ($1 \times 0,3$ м) із забитими в неї залізними скобами, на кінцях були прикріплені залізні кільця. Вздовж східної стінки могили, на дошках нижнього перекриття були

по отвору, оточеному з одного боку срібною витю дротиною і прикритому срібною ж прокладкою з малим отвором по центру. Крізь отвори пропущено срібну витю дротинку з петлями на кінцях. У петлі вправлені рухомі срібні кільця. По максимальному діаметру брязкальце оздоблене позолоченою кільцевою смужкою та чеканним орнаментом з лапатих рослинних волют. Діаметр брязкальця $5,5$, товщина $3,5$ см. Нагрудний та підхвостний ремінці вузди кріпились до сидла, на жаль, поганої збереженості, аналогічного сидлу першого коня.

Кінь 3 лежав під сидлом найкращої збереженості, обтягнутим срібною фольгою. Простежувались передня й задня луки та полиці сидла, що також були покриті сріблом. Передня лука мала більш видовжені пропорції, порівняно з лукою коня 1, за однакової висоти (27 см). З обох боків вона була покрита срібною фольгою, а спереду прикрашена двома золоченими фігурними платівками. Задня лука стояла під нахилом до спини коня, довжиною 34 , висотою 10 см, й мала арочний виступ посередині. Знизу вкрита срібною фольгою. Ширина полиць 5 — 6 см. Загальна довжина сидла 45 , ширина між полицями 25 см. Зліва на сидлі простежувалось кілька невеликих прямокутних отворів, що використовувались, можливо, для пропускання ремінців путлища. Понад скелетом закритого глиною коня була покладена дошка розміром $1,2 \times 0,45 \times 0,02$ м.

Кінь 4 лежав поряд із східним краєм ями поганої збереженості. Понад ним також на глині лежала широка дошка ($1,5 \times 0,3 \times 0,02$ м).

Скелет людини у скорченому стані черепом на південь був виявлений біля східного проходу крізь вал. Ця знахідка дозволяє зробити припущення, що поховальний ритуал не обмежувався забоєм тварин, а включав і людські жертви.

розкладені задні частини баранячих туш. На дні могили до східної стінки були прихилені дві грушовидні червоноглиняні амфори з високими ручками та рифленням на плічках, висотою 54, діаметром тулуба 42 см (рис. 3, 22; 4). Поміж амфорами лежали хребці та ребро великої тварини (рис. 3, 25), стояв кружальний полив'яний глечик з розтрубними вінцями, високою вузькою шийкою та кулястим тулубом на кільцевому піддоні (рис. 3, 24), висота глечика 25 см; діаметри: вінець — 5 см, тулуба — 13, денця — 8,5 см (рис. 5, 1). Інша посудина, альбарела, лежала тут же на боці (рис. 3, 23). Вона мала відігнутий назовні заокруглений край вінця, коротку циліндричну шийку, покату плічка, восьмигранний тулуб на кільцевому піддоні. Зовнішня поверхня посудини вкрита підглазурним розписом — чергування синього та чорного кольорів на білому тлі, висота 23,5 см; діаметри: вінець — 10 см, тулуба — 12, дна — 10 см (рис. 5, 2).

Труна займала майже всю площу ями. Вільною залишалася частина дна східної стінки, де й знаходився посуд. Труна мала відкидну кришку, що закривалась на чотири циліндричні замки (рис. 2, 5). Розмір труни $2,6 \times 1,1 \times 0,35$ м. На кришці труни зафіксовані шматочки шовкової тканини та втулка залізного вістря до спису, яка знаходилась приблизно над головою небіжчика. Біля північної стінки труни лежала «зв'язка» з чотирьох ключів, які підходять до чотирьох відповідних замків (рис. 2, 6).

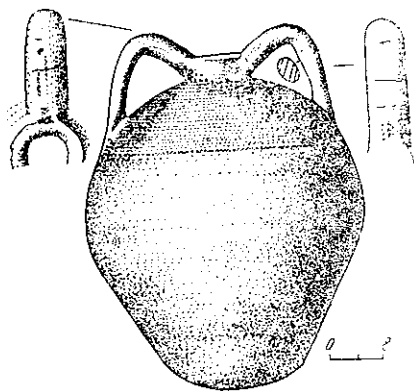

Рис. 4. Амфора з поховання.

Похований у труні був чоловіком зрілого віку (40—50 років) і міцної статури, зріст — 180 см. Він лежав на спині головою до заходу. Руки були ледве зігнуті у ліктях і розсунуті. Ліва нога — трохи підігнута у коліні вліво, а ступні ніг були зв'язані пружним золотим ланцюгом (рис. 3, 1). Череп — задовільної збереженості, лише перенісся значно деформоване обвалом.

На потилиці помітні сліди прижиттєвих деформацій: ум'ятини та два рубці від шабельних (?) ударів і невеликий п'ятигранний наскрізний отвір у тімені *. На чолі збереглися залишки шовкової стрічки, оздобленої прямокутними срібними бляшками з скляними та бурштиновими вставками, а за головою лежали дрібні пташині кістки та хребет риби. Померлого вбрали у шовковий каптан, поли якого сягали колін. На грудях знаходився ланцюг з електричного дроту (рис. 3, 2). Каптан був підперезаний шовковою стрічкою (ши-

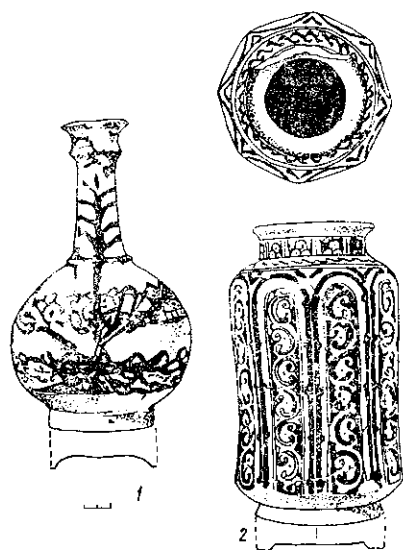

Рис. 5. Полив'яний посуд:
1 — глечик; 2 — альбарела.

рина 2 см) з «паркетним» візерунком та шовковим ремнем, перевернутим пряжкою навиворіт і розстебнутим (рис. 3, 3). Другий ремінь лежав на стегнах під каптаном, розстебнутий і розвернутий навиворіт (рис. 3, 4). Третій шовковий ремінь лежав складеним біля правого плеча (рис. 3, 5). Доповнювали вбрання два золотих персні, оздоблені

* Антропологічне обстеження скелета проводилося С. І. Круц.

самоцвітами, на безіменних пальцях рук. Долонею правої руки був зати-снутий кінчик витого золотого стрижня (рис. 3, 6).

3 б р о я була розкладена зліва від померлого вздовж північної стінки труни. Вздовж лівої руки лежала довга шабля, вістря якої знахо-дилосся на рівні колінних суглобів, а руків'я — на рівні голови (рис. 3, 7). Нижче, біля лівої ноги, знаходився великий сагайдак із стрілами, оздоб-лений срібними з позолотою платівками, петлями, ремінними кільцями (рис. 3, 8). Поруч з сагайдаком, на лезі шаблі, знаходилось налуччя, що розпалося на дві стулки (рис. 3, 9). Одна із стулок налуччя прикри-вала лезо ножика для правки стріл (рис. 3, 10). Від луки вдалося ви-явити лише окремі шматки дерева, недостатні для його реконструкції. Торець сагайдака перекривав дерев'яний щит, обернений лицьовою части-ною вниз (3, 11). Щит був покладений на залізний шолом, поставлений впритул до сагайдака, лицьовою півмаскою — до ступнів ніг небіжчика (рис. 3, 12). Поряд з шоломом у північно-східному кутку труни лежала залізна кольчуга (рис. 3, 19). Справа від померлого виявлені два ножі. Менший з них був пристебнутий до ремня 3 і лежав поруч з правим плечем небіжчика (рис. 3, 13), а більший знаходився під пахвою правої руки, поруч із ремнем 1, вістря до ніг (рис. 3, 14).

Металевий посуд був розставлений симетрично: біля лівого плеча, під руків'ям шаблі, знаходилась срібна чаша з кільцевою ручкою (рис. 3, 15), а біля правого — стояла срібна з позолотою курильниця (рис. 3, 16). Серед інших речей виділимо кресало у шовковому мішечку, припасоване до ремня 3, та кістяну прикрасу у срібній оправі, знайдену біля руків'я шаблі разом з невеликою залізною пряжкою темляка.

Комплекс тканин не обмежується каптаном 1 (рис. 3, 17). Численні фрагменти інших каптанів та сорочок виявлені у східній половині труни, зокрема під обладунком, зліва від небіжчика. Особливо цікавий кап-тан 2. Біля ступні правої ноги лежала згорнута у сувій широка (8 см) шовкова стрічка із зображеннями стилізованих дерев, тварин, птахів, сіринів та вершників (рис. 3, 18). Зверху на стрічці лежали залишки кра-ватки у вигляді смужки срібних нашивних бляшок. Інша стрічка, прикра-шена срібними з позолотою прямокутними бляшками з штапованим орна-ментом, знаходилась під східною стінкою труни (рис. 3, 20). Остаточно кількість та номенклатуру одягу можна буде встановити лише після завершення реставрації тканин.

В и б і р к о в и й о п и с з н а х і д о к

1. Золотий ланцюг, сплетений з дротини, запаєних на кінцях, де в плетиві було зроблено по круглому отвору, довжиною 30 см, діамет-ром 0,3 см, діаметр отворів — 1,5 мм (рис. 6, 6). Ймовіріше за все, лан-цюг служив шийною гривною, хоч тут його використали як віршовку для сповиття кінцівок ніг.

2. Нагрудний ланцюг, сплетений з товстих електрових дротини. Кінці ланцюга сховані у рурчасті втулки, срібні з позолотою, закриті з торців факими ж платівками. У платівки впаяні стрижні з петлями, вправленими у глухе кільце, тобто ланцюг був замкнений наглухо і вдягався через голову. Втулки були прикрашені на торцях обідками-косицями з плетених дротини (рис. 7, 3а). Діаметр ланцюга у перети-ні 1, діаметр замкненого ланцюга 35 см; довжина втулок 4, діаметр 1,3 см; діаметр з'єднуючого кільця 1,5 см (рис. 7, 3).

3. Шовковий ремінь 1 (рис. 8, 5—7) мав ширину 1,5 см і був де-корований з інтервалом у 2 см срібним фігурним окуттям. Окуття мали три півсферичні розширення з потрійними рельєфними валиками між ними. Середнє розширення мало наскрізний отвір по центру. Задня планка окуття плоска. Окуття кріпилось до стрічки ремня двома за-клепками. На окутті від пряжки, на спеціальному вушці, висіло рухоме срібне кільце. Довжина окуттів 2 см, ширина 0,5, діаметр кільця 1 см (рис. 8, 5). Наконечник ремня виготовлений з вузької срібної платівки, перегнутої на дві рівні половини, стулені одна до одної. В основі нако-нечника зроблено неглибокий виріз півколом, а стулені половини пла-

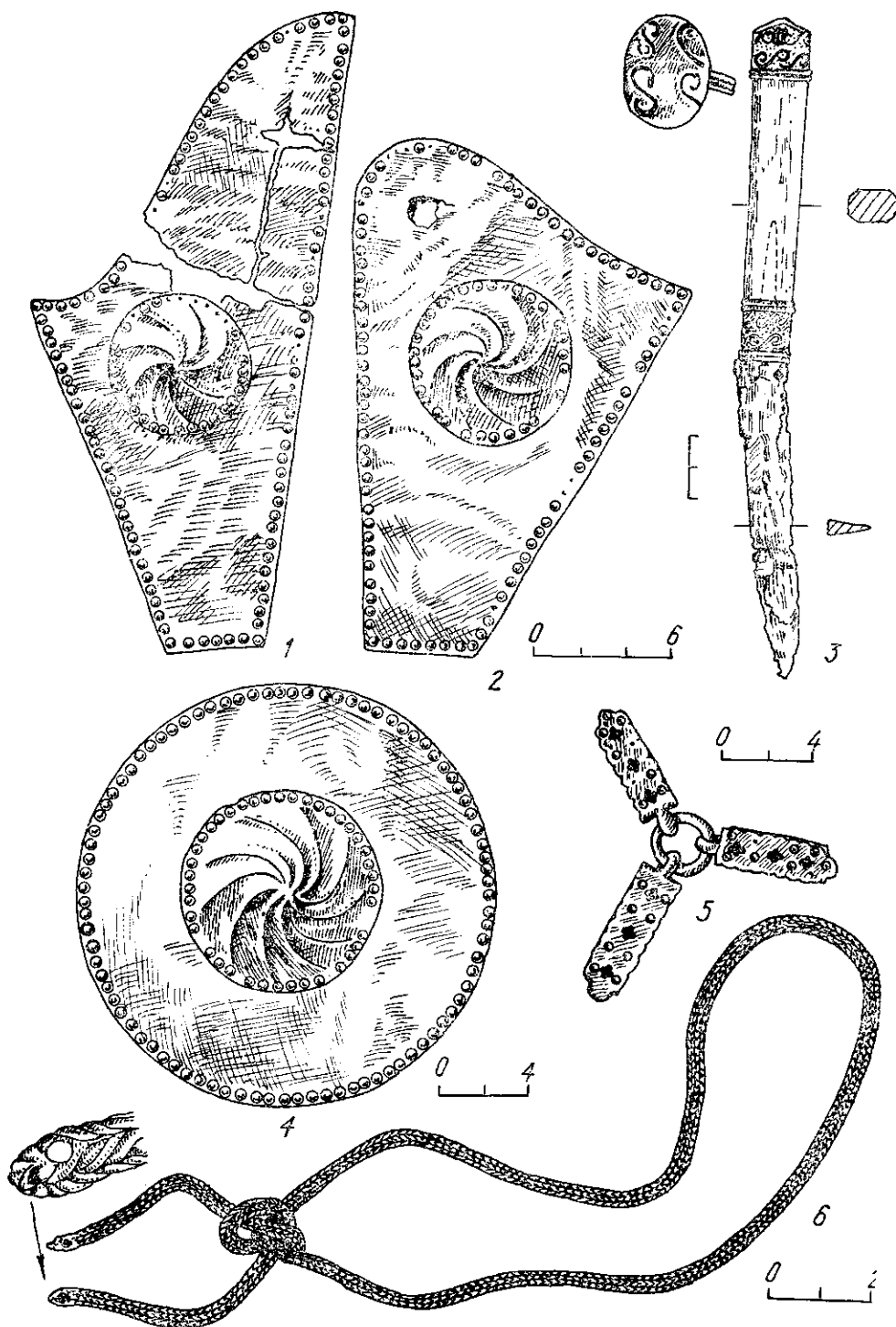

Рис. 6. Речі з поховання 3;

1, 2, 4, 5 — срібло з позолотою; 3 — залізо, кістка, срібло з позолотою; 6 — золото.

тівок були скріплені трьома заклепками: дві в основі і третя — посередині. Зовні заклепки увінчані кулястими голівками. Довжина наконечника 8, ширина 1,3 см (рис. 8, 7). Голівка пряжки складається з щитка та фігурної рамки-приймача. Щиток зроблений подібно до наконечника, тобто із зігнутої навпіл вузької срібної платівки з пазами

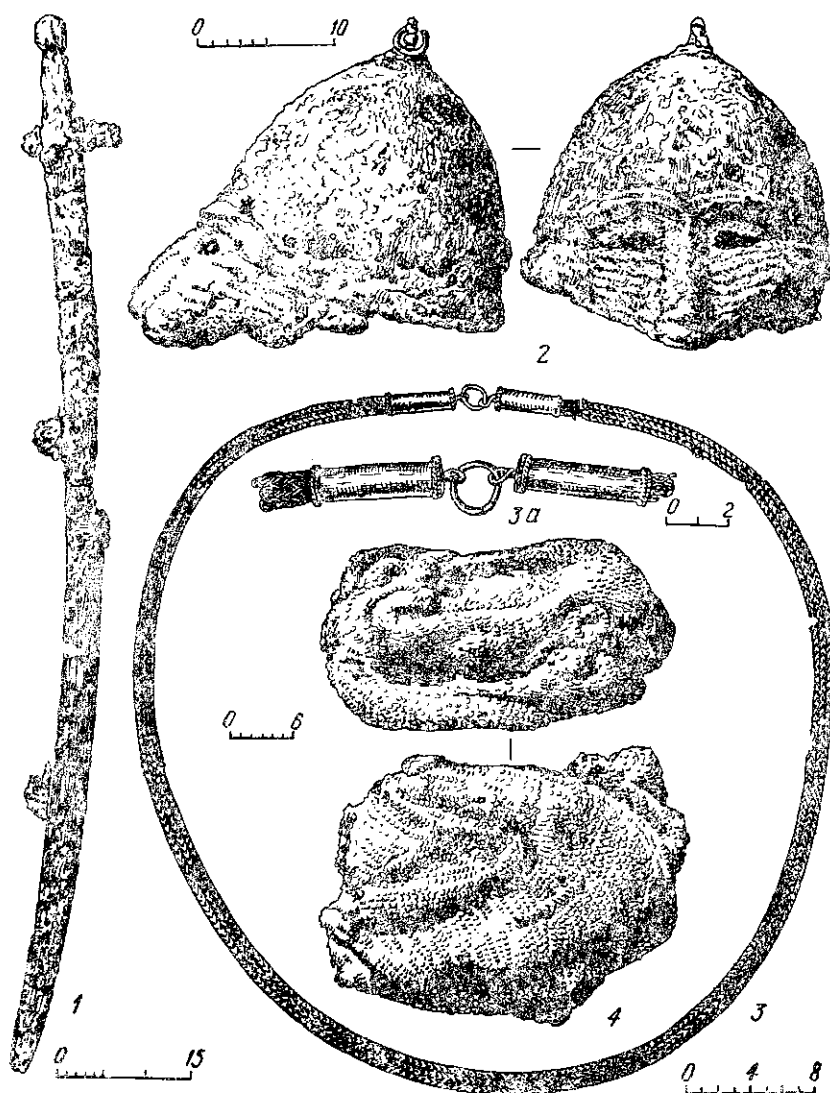

Рис. 7. Шабля, шолом, нагрудний ланцюг, кольчуга:

1, 4 — залізо; 2 — залізо з позолотою; 3 — електра; 3а — фрагмент нагрудного ланцюга.

для рамки-приймача й дуговидною виїмкою в основі. Щиток кріпився до ремня за допомогою п'яти заклепок: по дві на кутах і одна посередині. Кутові заклепки прикрашені кулястими потовщеннями, а центральна — срібною з позолотою розеткою у вигляді розкритої квітки. Довжина щитка 11, ширина 1,4 см. Срібна рамка-приймач ліровидної форми з рухомим язичком мала фігурну передню планку з півсферичними виступами на кутах і посередині та рельєфними валиками між ними. Довжина приймача 2, ширина 2,7 см. Рамка поєднувалась з приймачем за допомогою стрижня-шарніра, на якому був зафіксований і язичок пряжки (рис. 8, б).

4. Шовковий ремінь 2 (рис. 8, 8—10) мав стрічку, аналогічну ремню 1, декоровану фігурним окуттям, подібним до описаних вище, але без середнього потовщення з отвором. Довжина окуття 1,5 см, ширина 0,3 см (рис. 8, 8). Наконечник виготовлений із зігнутої навпіл срібної платівки і прикрашений зовні рельєфними лініями та трубчастим пуансоном, які облямовували профільне зображення лева, виконане у високому рельєфі. Хижак припав на передні лапи й розкрив пащу, готовий до нападу. Наконечник кріпився до ремня за допомогою двох заклепок.

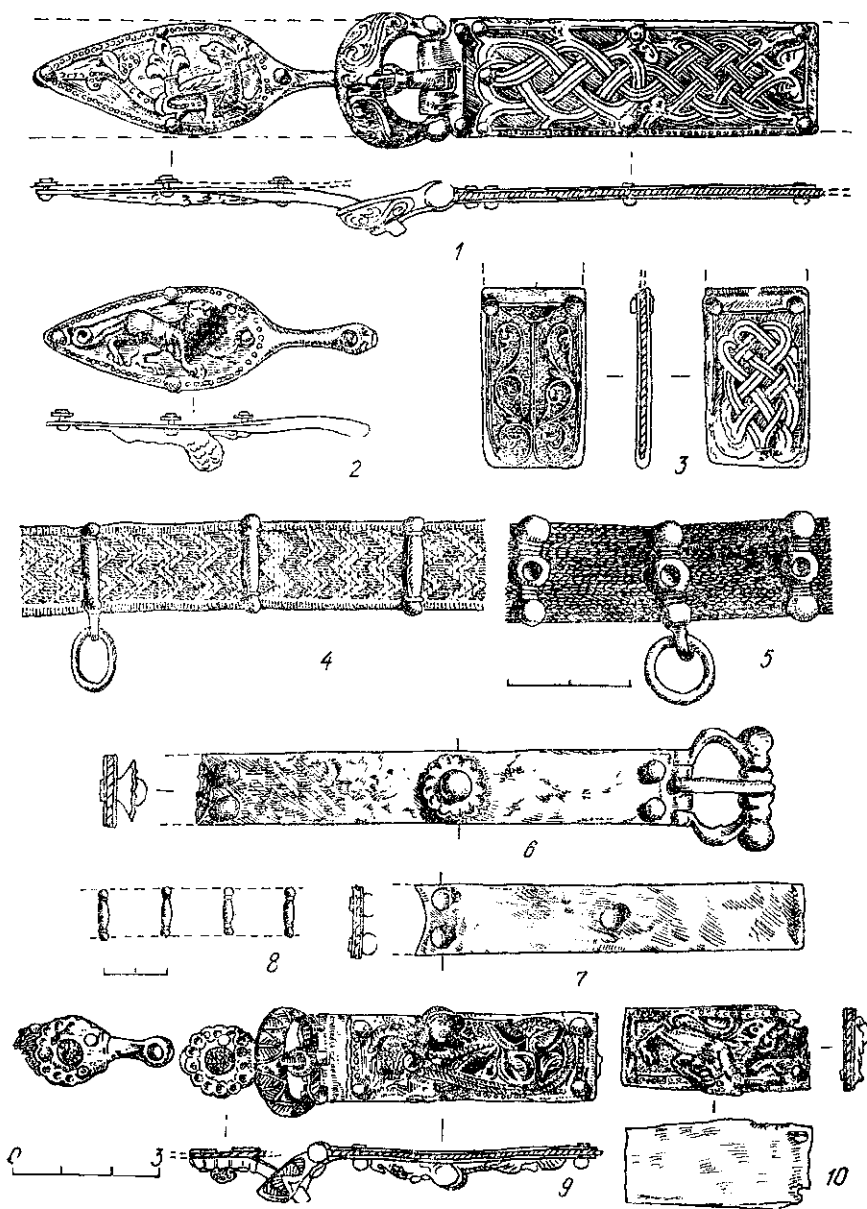

Рис. 8. Поясні набори, срібло з позолотою, шовк:
1—4 — рем'я 3; 5—7 — рем'я 1; 8—10 — рем'я 2.

Довжина наконечника 4, ширина — 1,5 см (рис. 8, 10). Застібки рамки-приймача, срібні з позолотою (2), зроблені у вигляді багатопелюсткової розетки. Кожна пелюстка прикрашена круглими заглибинами. Від розетки відходить вигнутий стрижень з потовщенням на кінці. Потовщення має отвір для просмикування язичка рамки-приймача. До рем'я застібки кріпились за допомогою трьох заклепок. Знаходились застібки на певній відстані одна від іншої, з розрахунку на «сите» та «голодне» черево господаря: Діаметр розетки-застібки 1,3, загальна довжина — 3 см (рис. 8, 9). Пряжка складалась з щитка та рамки-приймача. Щиток виготовлений із зігнутої навпіл платівки з пазами для кріплення рухомої рамки. Лицьовий бік щитка ажурний, прикрашений зображенням фантастичного птаха-сіріна з виразно модельованою у високому рельєфі головою людини, випнутою наперед грудкою та довгим пір'ям крил, що закінчуються волютами з елементами рослинно-

го декору. Зображення обмежене рельєфними смугами та відбитками трубчастого пуансона. Щиток кріпився до ремня чотирма заклепками з кулястою голівкою. Довжина щитка 5,8 см, ширина — 1,8, висота рельєфу 0,6 см. Рамка-приймач овальної форми, теж срібна, була прикрашена по передній дужці каймою із стилізованих листків. Язичок рамки мав з двох боків широкі лопаті, прикрашені штриховкою. Зовнішня поверхня рамки позолочена, довжина її 1,5 см, ширина — 2,3, ширина лопатей 1,6 см (рис. 8, 9).

5. Шовковий ремінь 3 (рис. 8, 1—4) мав вигляд стрічки шириною 2 см, декорованої вертикальними золототканими зигзагами. Срібне окуття кріпилось до стрічки через кожні 3,5 см і мало вигляд подвійних стрижнів з кулястими закінченнями іззовні, відокремленими від центральної частини валиком. На одному окутті у спеціальну петлю було вправлене рухоме кільце. Окуття кріпилось до стрічки за допомогою пари заклепок. Довжина окуттів 2,2, ширина — 0,3 см (рис. 8, 4). Наконечник ремня стулений із зігнутої навпіл широкої срібної платівки, скріпленої двома заклепками в основі. Зовнішній бік наконечника прикрашений рослинним мотивом: стилізоване дерево із звивистими стеблами, квітками-трилистниками та листками-напівпальметками на обробленому позолотою та пуансоном тлі. Рельєфні площини оздоблені черню. Внутрішній бік наконечника декорований складним гравірованим плетивом на обробленому пуансоном позолоченому тлі. Розмір наконечника 3,8×2 см (рис. 8, 3). Срібні з позолотою застібки (2) мають мигдалевидну форму. Для з'єднання з рамкою-приймачем від мигдалевидної основи відходить стрижень з розширеною зооморфною голівкою, що має отвір для язичка рамки. За обрисом застібки прикрашені відбитками трубчастого пуансона. Лицьовий бік першої застібки декорований рельєфною фігурою незграбного дракона, зображеного у профіль з повернутою назад людиноподібною головою (рис. 8, 1). Тулуб істоти опирається на дві короткі лапи з пазурами, а перекручена кінцівка хвоста та крило (?) закінчуються рослинними пагінцями. Слід відзначити специфічну хохолу на потилиці. Друга застібка прикрашена зовні профільним зображенням лева, що рухається із повернутою до глядача мордою. Кінець довгого хвоста тварини закручений у кільце (рис. 8, 2). Рельєфно виконана і ретельно модельована пишна лев'яча грива. Загалом зображення виконано у техніці високого рельєфу. Застібки кріпились до ремня за допомогою чотирьох заклепок. Розмір першої застібки 7,5×2,5, другої — 6,5×2,2 см. Голівка пряжки складається з прямокутного щитка та рамки-приймача. Щиток стулений з двох срібних платівок, з'єднаних між собою та з ремнем сімома заклепками. Ще двома заклепками до щитка спереду прилаштована зігнута навпіл коротка срібна платівка з пазами для язичка та рамки. Вздовж довгих боків та основи щиток оздоблений відбитками трубчастого пуансона, а лицьова поверхня його декорована рельєфним плетивом з рослинними пагінцями та позолочена. Довжина щитка 8, ширина — 2,5 см. Підковоподібна рамка-приймач має півсферичні потовщення на кутах основи. Зовнішня поверхня дуги, обабіч кінчика язичка, прикрашена подвійними спіралями з рослинними пагінцями та вставками емалі. Матеріал рамки — срібло з позолотою, розмір — 2,5×2,8 см (рис. 8, 1).

6. Золотий перстень з правої руки мав плоску в перетині дужку, зпаюну з двох частин і декоровану різьбленим геометричним орнаментом, та восьмигранний щиток-кошик, що звужувався до дужки і в який був вправлений гранчастий камінь темно-вишневого кольору, дещо пошкоджений в одному місці. Камінь кріпився за допомогою розклепаних країв щитка, які напливали на бічні грані самоцвіту. Висота персня 2,8 см, діаметр дужки 2,2, висота щитка 0,7, довжина 2,3, ширина 0,7—1,5 см (рис. 9, 1).

7. Золотий перстень з лівої руки мав округлу в перетині дужку та пірамідальний, основою до дужки, щиток, вершина якого увінчана

прозорим самоцвітом бузкового кольору, вправленим у відповідний паз на вершечку щитка. Лінії з'єднання дужки з щитком позначені пуансоном. Висота персня 2,5 см, діаметр дужки 2,3, сторона основи щитка 1,5, висота щитка 0,8 см (рис. 9, 2).

8. Золотий витий стрижень-жезл, квадратний у перетині в центральній частині і круглий на потоншених кінцях, загорнутих у невеличкі петлі. На одній з граней помітний шов проковки. Довжина стрижня 42 см, максимальна товщина 1×1 см, вага 188 г (рис. 10).

9. Залізна шабля мала довгий широкий слабо вигнутий клинок. Оббите деревом руків'я було прикрашене бурштиновим бісером і закінчувалось залізним навершям, перехрестя — пряме, поганого збереження. Шабля була вкладена у дерев'яні піхви з залізним трубчастим наконечником довжиною 9 см і залізним поперечним окуттям. Довжина шаблі 1,3 м, ширина леза 4 см, довжина руків'я 15 см (рис. 7, 1). Біля перехрестя шаблі знаходилась пряжка темляка, залізна, прямокутної форми. Ремінь кріпився прямо до осі. Виготовлена пряжка з круглого у перетині дроту розміром $2,8 \times 2,5$ см.

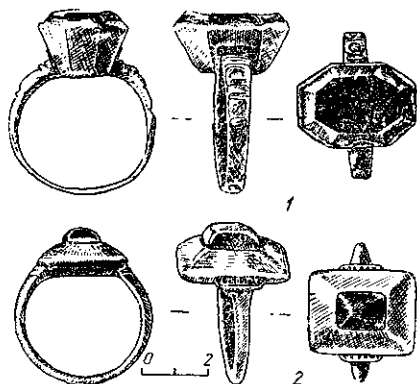

Рис. 9. Золоті персні з самоцвітами (1—2).

10. Сагайдак складався з довгого, трохи розширеного донизу футляра з плоским денцем та фігурної кришки. Дерев'яна основа футляра була обтягнута шкірою, а вінця — оббиті смугою срібного з позолотою листа збоку та вузькою смужкою зверху (рис. 11, 6). Ширина бокової смуги 5, верхньої — 0,5 см. Подібною ж смугою позолоченого срібла був спереду оббитий нижній край сагайдака (рис. 11, 8). Ця смуга

Рис. 10. Золотий стрижень-жезл.

обмежена з боків косими зрізами, що надали їй вигляду трапеції: нижня довжина 24 см, верхня — 19, ширина 3,5 см. Відстань між верхньою та нижньою поперечними стрічками (80 см) визначає довжину футляра. До згаданих вище косих зрізів впритул прибиті срібні з позолотою смуги, що піднімались уверх вздовж вузьких бокових площин, трохи звужуючись (рис. 11, 9). Нижні кінці їх були скошені відповідно до бокових зрізів нижньої поперечної смуги, а верхні — обрізані поперек. Довжина бокових смуг 44, ширина 2 см. До дерев'яної основи усі згадані вище смуги прибивались срібними гвіздками. У верхній частині футляра бокові смуги змикались з фігурними срібними з позолотою платівками, що прикрашали футляр з двох боків попід верхньою поперечною стрічкою. Платівки мали форму неправильного чотирикутника з боковими напівкруглими вирізами. За обрисом вони були декоровані суцільною низкою гвіздочків з півсферичними голівками. Крім того, центральну частину кожної з платівок прикрашав конус, теж срібний з позолотою і порожній всередині. Порожнина конусів, цих і всіх наступних, була заповнена бурштиновою масою. Основа конусів була оббита по колу гвіздками з півсферичними голівками, зробленими в усіх випадках із срібла з позолотою (рис. 11, 7). Між шкірою обтяжки і платівками знаходились ще й срібні прокладки, вирізані за обрисом платівок. Платівки поєднувались між собою шовковими стрічками між боковими виступами та зверху футляра. Стрічки оздоблені складним золототканим візерунком. На зовнішній поверхні платівок помітні численні подряпини. Довжина

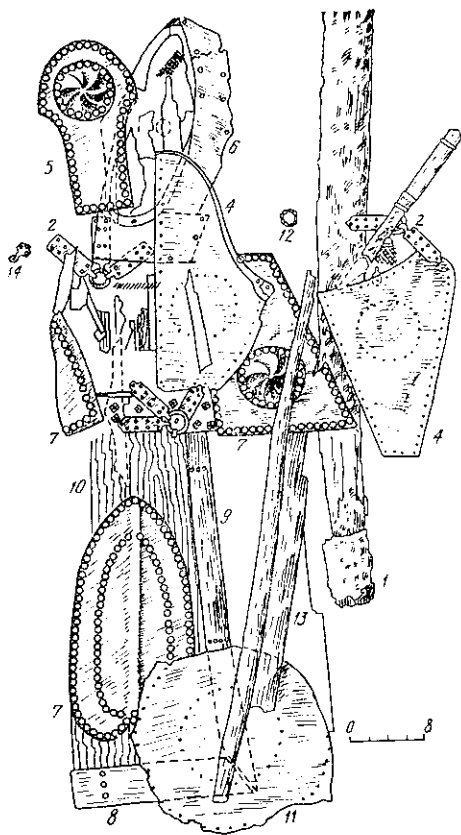

Рис. 11. Розташування у труні сагайдака, налуччя та щита:

1 — шабля; 2 — розподільвачі ремінців портупей; 3 — сагайдачний ніж; 4 — накладки налуччя; 5 — кришка сагайдака; 6 — верхнє окуття сагайдака; 7 — бокові накладки сагайдака; 8 — нижнє окуття сагайдака; 9 — по-вздожня накладка сагайдака; 10 — дерев'яний настил; 11 — залишки центральної частини щита; 12 — срібне кільце; 13 — берестяні смуги; 14 — застібка другого ремня.

ширина — 2,2, довжина вирізу 2, діаметр отворів 0,5 см (рис. 11, 10). Виготовлені петлі з срібла і вкриті тонким шаром золота. Попід кришкою сагайдака та біля великої платівки під футляром знайдені бронзові брязкальця у вигляді кульок з прорізю вниз. Внутрішня поверхня сагайдака була оббита тканиною. Всередині знаходились п'ять стріл із залізними наконечниками, що скипілись між собою, та дерев'яними древками, обмотаними біля вістря та яблучка берестяними стрічками. Одна обмотка відтворює форму вирізу самого яблучка. Древка були пофарбовані тонкими червоними лініями, що утворювали сітку, а потім виходили двома паралельними смужками до вістря. У 2 м від яблучка починалось оперення довжиною 5 см. Загальна довжина стріл 50, діаметр древка 0,5—0,6 см.

11. Налуччя було деформовано обвалом і від нього збереглися лише дві бокові платівки-оббивки на шкіряній основі (рис. 11, 4). Форма платівок повторює профіль налуччя. Одна платівка підчотирикутної форми, з одним заокругленим кутом та отвором (діаметр 1,5 см) для підвішування. Довжина платівки 21 см, ширина зверху 1,5, знизу — 5 см (рис. 6, 2). Друга платівка відрізнялась від першої більш видовженою формою з довгастим виступом у верхній частині, де був зроблений отвір діаметром 1,5 см. Трохи вище лежало срібне кільце (рис. 11, 12) з витоготу дроту (діаметр 1,5 см). Довжина другої платівки 26 см, ширина

платівок 19 см, ширина в основі 14,5, зверху — 5, діаметр конусів 7,5 см. Нижню передню поверхню футляра прикрашала видовжена серцеподібна платівка з рельєфною вузькою смужкою на довгій осі. Платівка була прикріплена загостреним кінцем уверх та оббита разками гвіздків з півсферичними голівками за обрисом та ближче до середини платівки, довжина її 26 см, ширина — 14, відстань між зовнішнім та внутрішнім разками голівок гвіздків 2, ширина осової смужки 0,5, висота — 0,1 см. Закривався футляр дерев'яною кришкою, оббитою зверху фігурною платівкою, яка поєднує у своїй формі прямокутник та напівколо. Останнє оздоблене витим конусом. Контур платівки та основа конусу декоровані гвіздками з півсферичними голівками. Довжина платівки 19 см, ширина прямокутної пластини 7, діаметр півкола 10, конуса — 7 см (рис. 11, 5). Вздовж переднього краю сагайдака мав дві петлі. Верхня, з одним вигнутим кінцем, мала три округлі отвори для кріплення до футляра і прямокутний виріз в місці потовщення петлі. Біля отворів та вирізу виразно помітні сліди затертості від вірьовок та ремінця. Довжина петлі 15,5 см, ширина — 2,2, діаметр отворів 0,6, довжина вирізу 1,8 см. Нижня має трапецієвидну форму з прямою основою і потовщенням посередині, проти вирізу. Кріпилась петля за допомогою чотирьох круглих отворів. Довжина її 16,5 см, діаметр отворів 0,5 см (рис. 11, 10).

знизу 4,5, максимальна — 12 см (рис. 6, 1). Платівки прикрашені круглими витими конусами діаметром 5,5 см. Платівки та конуси були оздоблені за контуром гвіздочками з півсферичними голівками.

На налуччі та сагайдаці знаходились розподілювачі пасків — трійники (3), усі однотипні (рис. 11, 2). До срібного кільця кріпилися за вушка три рухомі фігурні платівки-наконечники. Кожна платівка зігнута вдвоє: нижня половина рівна, верхня має фігурні контури та тричотирипелюсткові прорізи. До пасків трійники кріпились заклепками, кожна платівка по-іншому. Поверхня срібних платівок позолочена. Діаметр кільця 2,5 см, довжина платівок 6, ширина — 1,6 см (рис. 6, 5).

12. Ніж сагайдачний, однолезовий (рис. 11, 3), має пряме та вузьке залізне лезо, закріплене у кістяній ручці, оздоблений срібними з позолотою муфтами на кінцях. Кожна муфта оконтурена подвійними рельєфними пружками та орнаментована спіральним візерунком. До верхньої муфти-ковпачка збоку припаяне вушко для підвішування. Довжина ножа 21 см, леза — 10, ручки — 11, ширина леза 1,3, ручки — 1,1, муфт — 1,9 см (рис. 6, 3).

13. Дерев'яний щит, обтягнутий пофарбованою у червоний колір шкірою, не зберігся (рис. 11, 11). Лише на зворотньому боці бляхи зафіксовані залишки шкіри. Діаметр щита перевищував 50 см. Центральна бляха мала вигляд круглої срібної з позолотою платівки з витим конусом у центрі. Основа платівки бронзова. Платівка та конус по колу оббиті срібними з позолотою гвіздочками з півсферичною шляпкою. Порожнина конуса залита бурштиновою масою. Діаметр платівки 18, конуса — 9 см (рис. 6, 4).

14. Шолом залізний з крутобоким куполоподібним наголів'ям та напівмаскою з позолоченими поверхнями. Навершям шолома служить залізний стрижень з кільцем. По нижньому ободу шолома кріпилася кольчужна бармиця, розріз якої прикрито наносником напівмаски. Полотно бармиці загорнуто всередину шолома, де воно й скипілося. На напівмасці простежуються валики надбрівних дуг та мигдалевидні прорізи для очей. Напівмаска приклепана до шолома. Висота шолома 23 см, діаметр обода 20, висота напівмаски 11 см (рис. 7, 2).

15. Ніж залізний, однолезовий, з пласкою кістяною колодочкою, оздобленою двома срібними з позолотою муфтами: нижньою, при переході черенка у лезо, та верхньою, у вигляді підпрямокутного ковпачка, на торці колодочки. Муфти прикрашені пуансонним орнаментом та зображеннями хижих птахів. Довжина ножа 23,5 см, леза — 12,5, ручки — 11, ширина леза 2, ручки — 2,5 см (рис. 12, 2).

16. Ніж залізний великий, однолезовий, з кістяною гранчастою у перетині колодочкою, оздобленою двома срібними з позолотою та чорною муфтами: нижньою, при переході черенка у лезо, та верхньою, шоломоподібною, на торці колодочки. На нижній муфті — зображення сіріна та хижаків з двох боків та рослинні мотиви, на верхній — силуети хижаків, що переходять у рослинні мотиви, доповнені пуансонним орнаментом. На ножі зафіксовані залишки дерев'яних піхов, що закривали знаряддя аж до навершя колодочки. Довжина ножа 34,5 см, леза — 21, руків'я — 13, ширина руків'я 3,5 см (рис. 12, 1).

17. Чаша срібна з позолотою мала півсферичну форму, дутий кільцевий піддон та ручку-кільце, прикрито на рівні вінець платівкою-трилистником, прикрашеним гравіровкою. Тулуб чаші поділений на шість клинів, обведених арочним фризом з хвилястих стеблин. Клин з зображенням людини на повний зріст чергуються зі стилізованими деревами життя. Зображення людей не повторюються. Усі вони у довгому вбранні з головними уборами, з однією опущеною рукою та зігнутою уверх другою. У руках зображені якісь предмети. Вінець прикрашений фризом з пальметок у серцеподібному оточенні. Зображення виконані тонкими протиснутими іззовні лініями. На дні чаші, іззовні, надряпані дві паралельні лінії — родова тамга кіпчаків. Висота чаші близько 10, діаметр

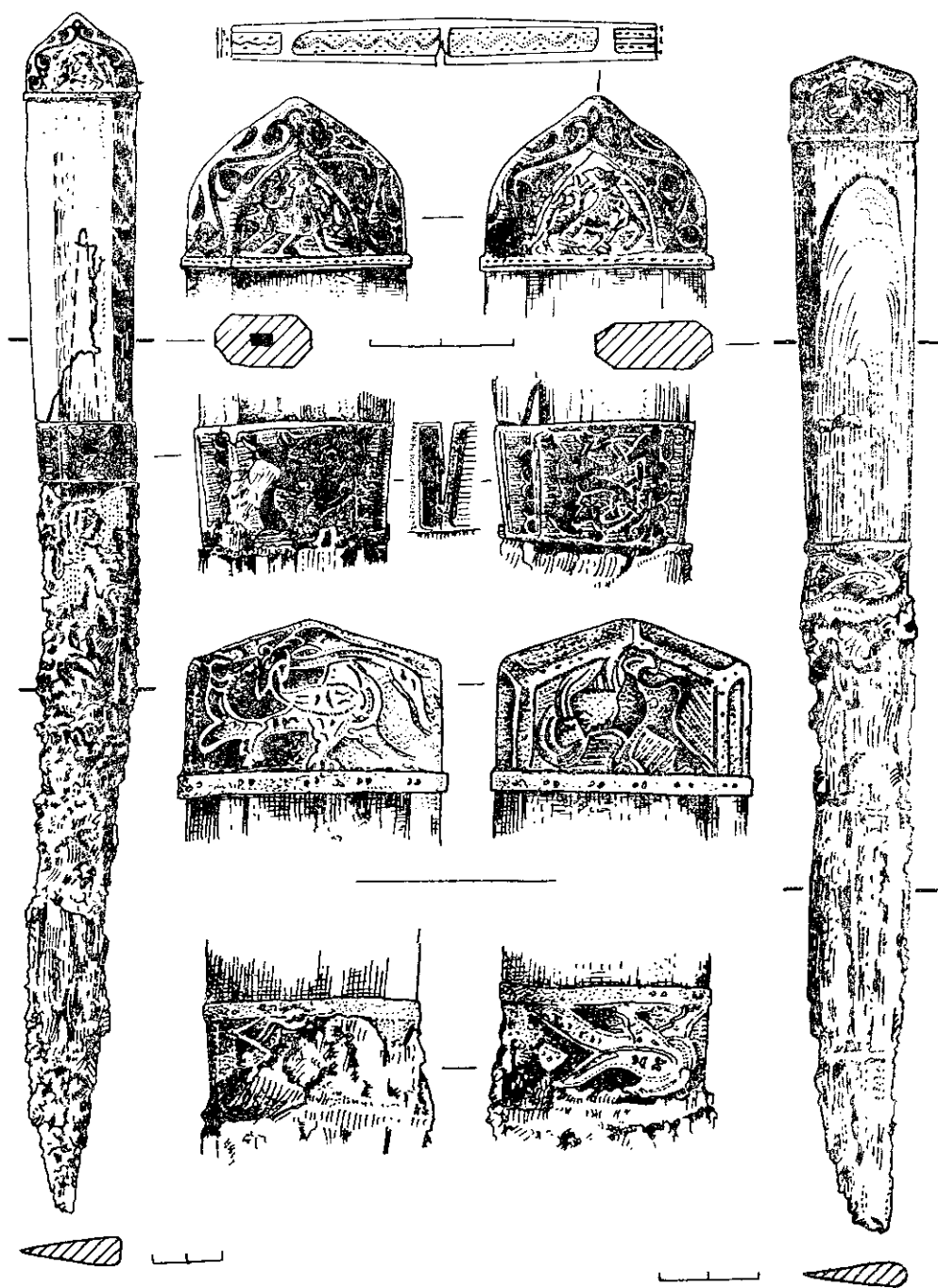

Рис. 12. Ножі залізні з кістяними ручками та срібними з позолотою муфтами.

дна 4 см. Чаша роздавлена на дрібні шматочки обвалом. Більш детальний опис її до повної реставрації неможливий.

18. Курильниця срібна з позолотою у формі півсферичної чаші на високому конічному піддоні, закрита півсферичною притертою кришкою. Кришка прикрашена кулястим навершям, увінчаним чотиріпелюстковою квіткою з бутонем (рис. 13). Ажурна куля утворена складним переплетінням рослинних пагінців і кріпилась до кришки розширеною основою за допомогою чотирьох заклепок. Уся зовнішня поверхня посудини

у закритому вигляді позолочена. Піддон, чаша та кришка вкриті іззовні горизонтальними фризами зі складним орнаментом у формі рослинних пагінців, що переплітаються на викарбуваному пуансоном тлі (рис. 14). Нижня частина кришки та вінця чаші прикрашені фризами з чотирипелюсткових кринів. У місці з'єднання ніжки з чашею за допомогою роз'ємного кільця кріпились загорнуті уверх листочки з рельєфним орнаментом. Ніжка піддона поєднувалась з внутрішнім простором чаші за допомогою бронзової рурки. Отже, денце чаші мало отвір. Рурка піднімалась на кілька сантиметрів над дном чаші. Верхній отвір її був запаяний. Цю внутрішню рурку повністю накривала більш широка зовнішня, що обпиралась на конічну основу, приклепану до дна чаші зсередини чотирма заклепками. На конічній основі зовнішньої рурки шість отворів. Верхній отвір рурки теж запаяний, але на ребрі спай протерся і в щілині простежувалась шляпка внутрішньої рурки. Зовнішня рурка увінчана шишкою пінії, що підіймається над краєм вінця чаші. До шишки тягнеться м'ясистим язиком лев, срібний з позолотою та інкрустованими камінцями-очима (рис. 15): Задніми лапами лев обпирається на конічну основу рурки, а передніми — ледве не сягає її верхнього краю. Довгий хвіст опоясує лев'яче тіло знизу, рельєфними смугами підкреслені ребра, а грива гравірована тонкими лініями. Срібне тло внутрішньої поверхні чаші прикрашене чотирма симетрично розташованими медальйонами, кожен з яких окантований подвійним колом, а всередині знаходяться зображення певної істоти: вовка, грифона, бика та орла із змією у дзьобі. Поверхня медальйонів позолочена. Усі тварини передані у русі з піднятою передньою правою ногою та загорнутим уверх над крупом хвостом. Поза орла більш статична. Голова грифона пташина, закінчується великим дзьобом, а крила різко підняті уверх, перпендикулярно хребту. Рисунок в медальйонах виконаний пуансоном. Курильниця використовувалась протягом довгого часу і неодноразово ремонтувалась. Загальна висота посудини у закритому вигляді 31 см, діаметр чаші по вінцях 15,8, діаметр кришки 1,1, максимальні діаметри кришки та чаші 16,5, висота чаші 8,5, кришки без наверхня — 7,8, наверхня — 9,5, піддона — 6,8, нижній діаметр

Рис. 13. Кришка курильниці, вигляд збоку, срібло з позолотою.

Рис. 14. Чаша курильниці на високому піддоні, понад краєм вінця здіймається «шишка пінії», вигляд збоку, срібло з позолотою.

піддона 10,5, верхній — 2,7, висота рурки на конічній основі 6,7, діаметри — 1,5, діаметр медальйонів 2,7 см.

19. Залізне кресало знаходилось у шовковому мішечку. Від мішечка залишився кут зі швом. Форма кресала — вузький овал з овальним

же прорізом, воно відноситься до типу дволезових. У прорізі виявлені відбитки грубої тканини та плоский шматочок кременю. Довжина кресала 12 см, прорізу — 6,5, ширина кресала 3, прорізу — 0,8 см.

20. Кістяна прикраса темляка у вигляді «подушечки» у срібній оправі розміром 1×1 м. Поряд з нею лежав фрагмент багатожильної срібної дротинки, зав'язаний вузлом.

21. Каптан 1 з шовку малинового кольору, розпашний та відрізний по талії. Подол був зібраний у поясі дрібною гофрированою, прикритою

Рис. 15. Оформлення центральної частини куритьниці.

зверху неширокою золототканою візантійською стрічкою з складним візерунком. Низ каптана обшитий багатою золототканою стрічкою з мотивами дерева життя у формі п'ятисвічника. Широка смуга шитого золотом візерунка йшла від коміра до низу подолу, а також прикрашала плечі та обшлаг рукавів. Візерунок складався з двох рядів квадратів, у кожному з них вигиптувано по золотому медальйону (5 см у діаметрі), обнизаному дрібними перлами. У медальйон вміщена голівка ангела, теж обнизана по контуру перлами, з крихітною перлиною у діадемі. Лики ангелів вигиптувані кольоровим шовком, волосся — нитками пряденого золота. Перехрестя візерунка оздоблені спеціально виготовленими дрібними бляшками з позолоченого срібла. За контуром смуги візерунок був облямований півсферичними, теж срібними з позолотою бляшками. Сам же контур орнаменту обведений пряденим золотом, скрученим у спіралі. Ко-

мір, поли, поручі для стягування широких рукавів на зап'ястях прикрашали паски з позолочених срібних бляшок зі вставними самоцвітами. Бляшки на комірі квадратні, на рукавах та грудях — круглі. Каптан був опушений хутром і підперізувався шовковим ремінцем (див. ремінь 1). Переобтяженість прикрасами дозволяє вважати цей каптан за верхній парадний одяг. Повна реконструкція каптана здійснена А. К. Йолкіною⁴.

22. Каптан 2 шовковий. Від нього збереглась права нагрудна частина до поясу. На рештках тканини вдалося розгледіти ноги, нижню частину хітона та ліве крило архангела. Нижче ніг архангела — візантійський візерунок із завитків та кринів (лілій). Збереглась також частина відрізного пояса каптана з вісьмома збірками подолу, обшитого візантійською золотою стрічкою, а також обшивка низу подолу з візантійської стрічки шириною 6 см та довжиною близько 2 м. На основному фрагменті каптана, зліва від ніг архангела, вигиптована маленька людська фігурка, облямована вишитим написом. Вишиті літери обнизані дрібними перлами. Напис поки ще не прочитано.

Процес реставрації та дослідження речового комплексу Чингульського кургану триває. Можливі певні уточнення наведених вище характеристик знахідок.

Результати дослідження Чингульського кургану відразу були оцінені спеціалістами. На думку С. О. Плетнєвої, таких багатих поховань археологи ще не розкопували в Європейському степу⁵. Широка географія походження речей з половецького комплексу свідчить, що значення Чингульської знахідки виходить далеко за межі західного Надазов'я. Вводячи Чингульський курган до наукового обігу, насамперед зупинимось на питаннях його хронології.

Численні знахідки з поховання № 3 можна умовно поділити на дві групи: речі широкого вжитку та унікальні вироби. До перших відносяться кольчуга, шабля, вудила, стремена, підпружні пряжки, кресало, амфори тощо. Згадані речі були в ужитку кочовиків Південно-Східної Європи протягом XII—XIV ст. Отже, самі собою вони конкретизувати дату поховання не можуть.

Серед унікальних виробів найбільш перспективними з точки зору хронології є поясні набори. Вони західного походження і являють собою характерні зразки рицарської культури. Типологія та хронологія поясних наборів розроблена І. Фінгерлін. Досить близькі аналогії пряжкам другого та третього поясів відомі з другої чверті XIII ст. у Німеччині (Відень, Фрейбург)⁶. Особливо цікава пряжка першого поясного набору (рис. 8, 6), що відноситься до пізнішого типу, датованого І. Фінгерлін другою половиною XIII ст.⁷ Знахідка рамки подібної пряжки у фортеці хрестоносців Монтфорт у Палестині, зруйнованій мамелюками у 1271 р.⁸, дозволяє припустити, що такі пряжки були в ужитку ще у першій половині XIII ст. М. Г. Крамаровський вважає першу чингульську пряжку одним з найбільш ранніх виробів цього типу, як і монтфортецьку, і датує їх 30 роками XIII ст.⁹ Слід відзначити, що повної тотожності між різними поясними наборами немає. Схожість простежується у деталях (форма рамки-приймача, наконечника, окуттів, орнаментальні мотиви). Так, срібні окуття першого пояса з Чингульського кургану (рис. 8, 5) близькі до відповідних окуттів пояса Фернандо де ла Церда (близько 1275 р.), який зберігається у Бургосі, а система розміщення і форма заклепок наконечника цього пояса відповідають наконечнику з музею Клюні в Парижі (друга третина XIII ст.)¹⁰.

Поясні набори, що виявлено у половецьких похованнях Угорщини (Чойош, Кигйощушта, Фельшожеңтиралі), датуються 40—60-ми роками XIII ст.¹¹, вони конструктивно близькі до чингульських. А. Палочі-Хорват вважає, що рицарські пояси потрапили до половців як весільні дари від латинян родичам половчанок, виданих за шляхетних франків. Подібні шлюби мали місце у 1241—1246 рр., під час перебування половецької орди у Болгарії¹². Таке ж пояснення появи поясів у половця з Чингульського кургану запропонував Б. І. Маршак*. Наведені аналогії дозволяють нам віднести поясні набори Чингульського кургану до другої третини XIII ст.

До рідкісних знахідок належить електричний нагрудний ланцюг (рис. 7, 3). Цей масивний виріб з циліндричними голівками аналогічний до срібного ланцюга з половецького поховання, поблизу м. Тісафьольдвар в Угорщині, що датується XIII ст.¹³ Подібно до чингульського, це поховання супроводжувалося загнуданими конями, що підсилює хронологічну близькість двох комплексів. Тут є важливий уточнюючий момент: у 1239 р. король Угорщини Бела IV дозволив 40-тисячній половецькій орді хана Котяня, розбитій біля гирла Волги ордами Батия, оселитися на території поміж Дунаєм та Тисою на долинах Темеш, Марош та Кереш¹⁴. Тісафьольдвар знаходиться на правобережжі Кереша, тобто у зоні розселення половців. Отже, виявлене тут поховання здійснене не раніше 40-х років XIII ст.

Ширше коло аналогій має курильниця. За конструкцією та зовнішнім оформленням вона відноситься до церковних посудин типу «циборіум», що виконували функцію дарохранильниць. Близькі до чингульських циборіуми виготовлялись з 1150 до 1250 р. майстрами Франції та Німеччини¹⁵. Цікаво, що оздоблення вінець одного з циборіумів, так званого кубка Карла Великого, аналогічне декоративній смужці на срібному бубонці з Чингульського кургану¹⁶. Певну зовнішню схожість з циборіумами має Сургутська чаша з Приоб'я, датована кінцем XII—XIII ст.¹⁷ та чаша з поховання біля Таганчі на Київщині. Техніка

* Користуючись нагодою, висловлюємо щире подяку співробітникам Державного Ермітажу М. Г. Крамаровському та Б. І. Маршаку за цінні консультації та допомогу.

нанесення орнаменту на зовнішню поверхню курильниці має найближчу аналогію у розетці на денці срібної чаші з Київського скарбу 1876 р. За визначенням В. П. Даркевича, останні дві чаші рейнського походження (Аахен чи Кельн) ¹⁸. Мабуть, там же слід шукати й місце виготовлення курильниці.

Позолочений залізний шолом з напівмаскою має півсферичну форму, що дозволяє віднести його до типу IV, за типологією А. М. Кирпичникова. Вважається, що шоломи цього типу репрезентують давньоруський захисний доспіх і датуються другою половиною XII — першою половиною XIII ст.¹⁹ Відзначимо також знахідку куполоподібного шолома у половецькому похованні в Угорщині (Чойош) ²⁰.

Унікальним є набір ножів з Чингула. Точні аналогії їм нам не відомі. Варта уваги схожість рисунків хижака на ковпачку великого ножа з різьбленням капітелі Борисоглібського собору у Чернігові (1120 — 1123 рр.) ²¹. Помітна також стилістична близькість зображень на ковпачках ножів до техніки виконання сцен, відтворених на знаменитих срібних пластинчастих браслетах XII—XIII ст.²² Складний пуансонний орнамент на спинці ковпачка великого ножа майже точно повторюється на браслетах XIII—XIV ст. з Болгарії (могильник Воевода) ²³. Можна припустити, що ножі давньоруської роботи.

Уточнює певною мірою дату комплексу аптекарська посудина, альбарела, виготовлена, за визначенням Б. І. Маршака, у сірійському місті Ракка, де такого типу посуд виготовлявся з 1171 по 1259 р.²⁴

Певні хронологічні орієнтири дають також тканини. Золототкані візантійські стрічки, якими багато оздоблені каптани, перестали виготовлятися у 1204 р., після розгрому Константинополя хрестоносцями²⁵. Проте вони не виходили з ужитку ще протягом кількох десятиліть. Зображення каптана, подібного до того, у який був вбраний половець, відтворене на моливдовулі імператора (?) Давида. Датування моливдовула спірне: його відносять до часів першого імператора Трапезундської імперії Олексія I (1204—1222), вважаючи, що на моливдовулі зображено пророка Давида, або останнього трапезундського імператора Давида (1458—1462) ²⁶. Чингульський каптан розв'язав давній спір на користь ранньої дати. Зображення на моливдовулі, у будь-якій трактовці, доводить, що каптан дійсно з імператорського гардероба. Показовою є схожість компонентів чингульського комплексу з описом вбрання князя Данила Галицького під час його урочистої зустрічі з Белою IV влітку 1248 р. біля м. Пожга (Братислави): «Сам же їхав обіч короля, за звичаєм руським, а кінь під ним був диву подобен, і сідло позолочене, і стріли, і шабля золотом оздоблені та іншими прикрасами, що аж дивно, а жупан із золототканого едвабу грецького і широким золотим мереживом обшитий, і чоботи зелені козові, обшиті золотом» ²⁷.

До елементів схожості тут можна віднести і позолочене сідло та стріли (сагайдак), і грецький шовковий каптан (жулан), широко помережений золотом, і золототканий. Отже, грецькі золототкані каптани не виходили з ужитку і після взяття Константинополя хрестоносцями.

Оскільки хронологічні позиції речей супроводу з Чингульського кургану не суперечать найбільш вузькій даті, одержаній на підставі датування поясних наборів, то час створення чингульського комплексу можна віднести до другої третини XIII ст.

Сукупність характерних рис поховального ритуалу та курганної споруди вказує на те, що у Чингульському кургані був похований половець. Така етнічна атрибуція комплексу не викликала принципових заперечень. Але у науково-популярних публікаціях були висловлені версії іншої етнічної належності небіжчика ²⁸. Певні сумніви з цього приводу висловила С. О. Плетньова ²⁹. Ось основні спірні моменти: половці за традицією ховали головою на схід; баранів у могили половців-кіпчаків ніколи не клали; насипи половецьких курганів споруджувались великою кількістю каміння, якого у Чингульському кургані немає.

Зразу ж слід зауважити, що проблема виділення половецьких поховань ще не розв'язана і однозначного рішення тут бути не може.

У половецькому степу наприкінці XII — на початку XIII ст. поряд з орієнтацією небіжчиків на схід практикувалась і західна орієнтація, зокрема у похованні 5 кургану 8 біля с. Мала Білозерка на Запоріжжі, датованому візантійською монетою Іоанна Комніна (1118—1143)³⁰. Частини розрубаних баранячих туш виконували функцію напутної їжі, а не жертвних тварин. Присутність напутної їжі у вигляді баранини цілком природна у похованні кочовика і сама по собі не може бути етнічним показником. Що ж до кам'яних конструкцій, то вони у Чингульському кургані є (див. вище) і розглядаються нами як різновидність саме половецьких святилищ.

Такі риси поховального ритуалу, як туші коней, розташовані довкола могили, випростана гривня-жезл, затиснута долонею правої руки небіжчика, а також тамга половецького роду кіпчаків — дві паралельні риски на дні срібної чаші, дозволяють нам віднести поховання з Чингульського кургану до числа половецьких. Аналогії нагрудному ланцюгові та поясним наборам у похованнях половців (куманів, кунів) з території Угорщини посилюють саме таку етнічну атрибуцію комплексу.

Встановлення соціального стану померлого є одним з першочергових завдань при вивченні чингульського комплексу. Його винятковість дозволяє припускати найвищий ранг небіжчика у соціальній ієрархії половців. Згідно історичних відомостей, це може бути хан (голова об'єднання орд)³¹. У літописах неодноразово згадуються половецькі хани, яких іменують князями або ж великими князями. Є відомості, що князів половецьких ховали у курганах з кількома живими рабами та кінями³². Отже, поховання половецького хана за своїми основними характеристиками наближалось до моделі «царського» поховання, розробленої В. М. Массоном. Складові цієї моделі такі: монументальна поховальна споруда, виключно багатий поховальний інвентар та масові людські жертви³³. Чингульський комплекс певною мірою відповідає першим двом ознакам «царського» поховання. Не виключається можливість і людських жертв, на що вказують залишки скелета людини біля одного з підходів до могильної ями. Жертва п'яти коней та принаймні одного «раба», монументальна курганна споруда і багатий супроводжуючий інвентар дозволяють нам зробити припущення, що у Чингульському кургані було здійснене поховання одного з половецьких ханів.

Крім загальних засад на ханський (князівський) соціальний ранг людини з Чингульського кургану вказують і окремі речі з комплексу. Так, каптани з поховання зіставляються з вбранням візантійських імператорів³⁴. Вище згадувався каптан Данила Галицького, близький за описом до чингульських.

Важливим показником високого суспільного становища половця є комплекс нагрудних прикрас: золотий та електричний ланцюги, розпрямлена золота гривня. С. О. Плетньова припускає, що гривни у розпрямленому стані, тобто перероблені на палички, були знаками особливого достоїнства, своєрідними жезлами³⁵. У половецьких похованнях неодноразово зустрінуті бронзові та срібні палички-гривни, завжди притиснуті правою рукою небіжчика. Срібна з позолотою паличка-гривня, подібна до чингульської, але дещо довша, відкрита у багатому жіночому похованні половчанки біля с. Новоіванівка Амвросіївського р-ну Донецької обл. На грудях у жінки лежала інша золота гривня. М. Л. Швецов датує це поховання кінцем XII — початком XIII ст.³⁶ Одна—три гривни прикрашають груди половецьких жіночих статуй, а на чоловічих вони трапляються зрідка, та й то не більше однієї³⁷. Нагрудні ланцюги, сплетені із золотого дроту, можна вважати певною даниною європейській моді. У Галицько-Волинському літописі розповідається про трагічну загибель боярина Михалка Скули у 1219 р. під час бою дружини Мстислава Удалого з поляками та уграми: «І голову йому вони одрубали,

три ланцюги знявши золоті і принесли голову його до Коломана»³⁸. Відомі й інші приклади такого роду. З усього видно, що золоті ланцюги у першій половині — середині XIII ст. були в широкому ужитку серед пануючих верств суспільства.

Запропонована для чингульського комплексу дата, друга третина XIII ст. до н. е., припадає на період завоювання половецького степу арміями чингизидів. У середині 40-х років XIII ст. на половецьких землях утворюється держава Золота Орда. У боротьбі зі східними завоювниками гинуть голови половецьких орд. Плано Карпіні пише про цілеспрямоване винищення половецької аристократії ордами Батия³⁹. Тих же, хто залишався живим, висилали на схід у корінні землі монголів⁴⁰. Проте за межами степу представники половецької аристократії займали почесне місце при дворах правителів ряду держав (Єгипет, Угорщина, Галицько-Волинська Русь). У Єгипті представники половецького роду Бурчевичів навіть започаткували мамелюкську династію султанів⁴¹.

В Угорщині позиції половців посилюються у 50—60-і роки XIII ст. завдяки одруженню дочки хана Котяня Ержебет з сином короля Бели IV Іштваном⁴². Ставши королем, Іштван V, а згодом його син Ласло Половець всіляко підтримували половецьку аристократію і користувались послугами половецького війська⁴³.

Прихильно ставився до половців родич Котяня Данило Галицький. У 40—50-і роки у нього на службі знаходилась половецька орда хана Тігака. Останньою військовою акцією за участю Тігака був похід на чолі з Данилом у 1253 р. на володіння литовського князя Миндовга⁴⁴. Далі згадок про половців у літописах немає. Є думка, що половці повернулися у степ під зверхність Золотої Орди. Про практику повернення частини розсіяних по світу половців назад у степ пише вже Плано Карпіні⁴⁵. Приводом для повернення могла стати чвара з руським князем або ж загибель хана. Історія XIII ст. знає чимало подібних переміщень половецьких орд як зі степу, так і в степ. Бажання поховати хана у рідних землях могло стати причиною спорудження Чингульського кургану. Називаючи хана Тігака як особу, що могла бути похованою у Чингульському кургані, ми усвідомлюємо брак прямих доказів. Але з середини XIII ст. нам практично невідомі інші половецькі діячі. Втім, є відомості про ще одне повернення половців в межі Золотої Орди на початку 80-х років XIII ст. після конфлікту з місцевими феодалами та католицькою церквою в Угорщині⁴⁶. Керував половцями тоді хан Ольдамур, але час цієї події, 1282 р., не зовсім узгоджується з датуванням чингульського комплексу.

Обстоючи версію з Тігаком, ми звертаємо увагу на ряд руських речей у кургані: циліндричні замки, шолом, можливо, ножі. Та й техніка виконання оздоб на щиті, налуччі, сагайдаці близька до аналогічних виробів з відомого поховання біля Таганчі у Пороссі⁴⁷.

Питання про те, хто був похований у Таганчі, відносно етносу, ще дискутується. Але зв'язок таганчинського комплексу з Руссю сумнівів не викликає.

Перша публікація чингульського комплексу лише окреслює коло проблем, пов'язаних з хронологією, етнічною, соціальною та історичною інтерпретацією знайденого. Розв'язання їх — справа майбутнього.

В. В. ОТРОЩЕНКО, Ю. Я. РАССАКИН

Половецкий комплекс Чингульского кургана

Резюме

В 1981 г. Запорожской экспедицией ИА АН УССР исследован курган № 5 (чингульский) у с. Заможное Токмакского р-на Запорожской обл. Для захоронения знатного половца использован невысокий курган эпохи бронзы, по центру которого было сдела-

но погребальное сооружение в виде глубокой ямы с уступами. Вокруг могилы уложены пять взнузданных и оседланных лошадей. Курган окружили рвом и перекрыли мощной досыпкой.

На дне могилы, в деревянном гробовище был погребен мужчина зрелого возраста, облаченный в шелковый кафтан греческой работы, богато украшенный золотым шитьем. Погребение сопровождалось набором защитного и наступательного вооружения, богатыми одеяниями, серебряной с позолотой и керамической посудой, ювелирными изделиями из золота и серебра со вставками из драгоценных камней, серий бытовых предметов. Предварительно чингульский комплекс может быть датирован второй третью XIII в. Этот богатейший памятник средневековых кочевников, вероятно, является погребением одного из половецких ханов эпохи завоевания ордами Батыя половецкой степи.

¹ Смирнов К. Ф. Курганы біля с. Великого Токмака. — АП УРСР, 1960, 8, с. 177—189. Нумерация курганов у с. Заможное в 1981 г. продолжает нумерацию К. Ф. Смирнова.

² Швецов М. Л. Половецкие святилища. — СА, 1979, № 1, с. 199—209.

³ Там же, с. 205, рис. 6, 3, 4.

⁴ Елкина А. К. Редчайшие образцы византийского шитья и ткачества. — Наука и жизнь, 1983, № 7, с. 80—82.

⁵ Плетнева С. А. Ключ нужно искать в русских летописях. — Там же, с. 83.

⁶ Fingerlin I. Eine hochmittelalterliche Gürtelschale in Durchbrucharbeit. — Z. Archäol. Mittelalters, 1980, 8, S. 47, Abb. 1.

⁷ Fingerlin I. Gürtel des hohen und späten Mittelalter. — München, 1971, S. 218.

⁸ Dean B. A. Crusaders: Fortress in Palestine. — Bull. Metropol. Mus. Art, Sept. 1927, pt. 2, p. 5—46, fig. 53, 1.

⁹ Крамаровский М. Г. Погребение монгольского воина из Талаской долины. — В кн: Тез. докл. Всесоюз. науч. конф. «Культура и искусство Киргизии». Л., 1983, с. 21—22.

¹⁰ Pálóczi-Horváth A. Régészeti Adatok a Kunok Viseletéhez. — Archaeol. Ertesítő, 1982, 1, l. 96—97, ker. 5.

¹¹ Ibid., l. 97.

¹² Ibid., l. 106.

¹³ Szolnok megye a nepek országátján. — Szolnok, 1982, l. 77—82, fot. 61.

¹⁴ История Венгрии. М., Наука, 1971, т. 1, с. 131, 148.

¹⁵ Skubiszewski P. Romanské Cyboria w kształcie Czary z nakrywae: Problem Genezy. — In: Ro znika Historii sztuki, 1965, N 5, s. 19.

¹⁶ Ibid., fot. 7.

¹⁷ Федорова Н. В. Два серебряных сосуда из района г. Сургута. — СА, 1982, № 1, с. 183—194, рис. 2—4.

¹⁸ Даркевич В. П. Произведения западноевропейского художественного ремесла в Восточной Европе. — СА, 1966, вып. Е1-57, с. 57, табл. XVII, 3—7.

¹⁹ Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. — САИ, 1971, Е1-36, вып. 3, с. 29—32.

²⁰ Pálóczi-Horváth A. Op. cit., l. 106.

²¹ Логвин Г. Н. Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль. — М., 1965, с. 41, рис. 13.

²² Рыбаков Б. А. Русское прикладное искусство X—XIII веков. — Л., 1971, с. 17, фото 15.

²³ Антонова В. Средневековни накити в Окръжния народен музей в Коларовград. — Археология, 1964, год. VI, кн. 2, с. 50, рис. 6.

²⁴ Lane A. Early Islamic Pottery. — London, 1947, p. 38—39, pl. 79—81.

²⁵ Елкина А. К. Указ. соч., с. 82.

²⁶ Банк А. В. Византийское искусство в собраниях Советского Союза. — Л.; М., 1966, с. 320, рис. 238.

²⁷ Галицько-Волинський літопис / Пер. Л. Махновця. — Жовтень, 1982, № 7, с. 49.

²⁸ Бельская Г. Половецкий хан или византийский император? — Знание — сила, 1982, № 6, с. 17—19.

²⁹ Плетнева С. А. Указ. соч., с. 83.

³⁰ Работы скифского отряда Запорожской экспедиции / Ю. В. Болтрик, В. В. Отрошенко, И. П. Савовский, С. М. Шелапов. — АО 1975 г., М., 1976, с. 307.

³¹ Плетнева С. А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях. — МИА, 1958, № 62, с. 195—197.

³² Голубовский П. Печенеги, торки, половцы до нашествия татар. — Киев, 1884, с. 223.

³³ Массон В. М. Становление классового общества на Древнем Востоке. — ВИ. 1967, № 5, с. 86; Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ. — Л., 1976, с. 151—152.

³⁴ Елкина А. К. Указ. соч., с. 82—83.

³⁵ Археология СССР: Степи Евразии в эпоху средневековья. — М., 1981, с. 215.

³⁶ Швецов М. Л. Багате кочівницьке поховання з Донбасу. — Археология, 1974, 13, с. 93—98, рис. 2, 4.

³⁷ Плетнева С. А. Половецкие каменные изваяния. — САИ, 1974, Е 4-2, вып. 6, с. 45—47, рис. 20, 9—14.

³⁸ Галицько-Волинський літопис, с. 21.

³⁹ *Де Плано Карпини И.* История монголов.; *Де Рубрук В.* Путешествие в Восточные страны. — Спб, 1911, с. 32.

⁴⁰ *Федоров-Давыдов Г. А.* Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. — М., 1966, с. 235.

⁴¹ Там же, с. 235.

⁴² *История Венгрии*, т. 1, с. 160—161, 511.

⁴³ *Голубовский П.* Половцы в Венгрии. — В кн.: Университетский сборник. Киев, 1889, с. 57.

⁴⁴ *Галицько-Волинський літопис*, с. 21, 25, 28, 33, 42, 49—51.

⁴⁵ *Де Плано Карпини И.* Указ. соч., с. 50.

⁴⁶ *Голубовский П.* Половцы в Венгрии, с. 66.

⁴⁷ *Хойновский И. А.* Краткие археологические сведения о предках славян и Руси и опись древностей. — Киев, 1896, вып. 1, с. 118—125.